

Олесь Лісничук

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ:
ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСІЙНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Статтю присвячено особливостям аналізу історичної пам'яті та національних інтересів України як самостійних дискурсійних інтерпретацій. Розглядаються напрями перетинання, взаємодії та взаємовпливів дискурсів національних інтересів та історичної пам'яті.

Ключові слова: історична пам'ять, національні інтереси України, дискурс.

Oles Lisnychuk *Historical Memory and National Interest: Peculiarities of Discursive Interpretations.* This article deals with the peculiarities of analysis of historical memory and national interests of Ukraine as separate discursive formations. The directions of overlapping, interactions and mutual influences of discourses of national interest and historical memory are considered.

Key words: Historical memory, national interest of Ukraine, discourse

На виборах восени 2012 суттєву підтримку отримала радикальна для попередньої української парламентської традиції сила – ВО «Свобода», відома декларуванням підкресленої націоналістичної орієнтації. Електоральний успіх «Свободи» та його наслідки значна група коментаторів (як відкрито декларованих її опонентів, так і політичних експертів, оглядачів, журналістів) намагалася оцінити через образ минулого. Крім уже традиційних до того часу інвективних порівнянь із тоталітарними політичними організаціями та ідеологіями минулого, «Свободі» закидалася загальна ретроградність, невідповідність часу, «печерність» тощо. Так, скажімо, представник Партії регіонів Микола Левченко, не особливо церемонячись, назвав ВО «Свободу» «пережитком минулого, відрижкою початку ХХ століття» [1].

Однак «Свобода» зі своїми новочасними успіхами не може вважатися творцем чи, навіть, флагманом ретроспективних трендів української політики. Останні, власне, властиві їй увесь період державної незалежності України, а їх зміцнення і утвердження – солідарний здобуток політичного класу за останній період. Можна говорити про окрему політику пам'яті екс-президента Віктора Ющенка (чи періоду його президентства), так само як про політику пам'яті Президента Віктора Януковича (чи періоду його перебування на чільній державній посаді). Між ними можна знаходити відмінності, шукати тягlosti та впливи, виокремлювати особливості. Можна сперечатися, від кого виходили першочергові імпульси, а від кого відповіді на них. Однак, якщо дещо абстрагуватися від цих зіставлень, то не складно буде помітити, що з середини минулого десятиліття в політичному дискурсі України дедалі міцніші позиції займають образи минулого, а звертання до історії вже давно перестало бути рядовим елементом політичної риторики і щораз впевнено відіграє активні креативні ролі.

Інтенсивна ретроспективна акцентуація суспільної комунікації синхронізується із різними проявами архаїзації вітчизняної політики, часто доповнюючи останні, а часто ферментуючи їх, тепер усе більш їх конструючи.

Зокрема, виразними симптоми архаїзації вважається закріплення бачення політики як «справи роду» [2]. В українському випадку це вияляється передусім у важливості критерію походження в практиках політичного групування, підтриманні єдності на основі особистої відданості, клієнт-патрональних залежностей, вождизмі, гіпертрофованій ролі насилля (як символічного, так і безпосереднього) тощо.

Така експансія образів та тем історичного минулого, зростання конкурентоздатності практик політик пам'яті, порівняно з іншими політичними практиками, звертання і зосередження на них все більшої кількості акторів значною мірою може пояснюватися і наслідками сучасних політичних комунікацій. Звертання до історичної пам'яті відіграє своєрідну компенсаторну, можливо, навіть, сублімативну функцію на тлі шаблонуванних темпоральних політичних дискусій.

У свою чергу, за загальним визнанням науковців, історична пам'ять є важливим чинником національної ідентичності, підтримання суспільної єдності, визначення перспектив розвитку того чи іншого соціуму.

В останні роки проблематика історичної пам'яті перебуває в фокусі активної уваги українських науковців. З'явилася серія досліджень, в яких розглядаються як філософські, теоретичні, методологічні аспекти вивчення феномену історичної пам'яті, так і аналізуються її конкретні моделі, їх впливи на вітчизняну політику. Все більш впливовим стає розгляд історичної пам'яті з погляду дискурсивних теорій. Подібний підхід представлений у публікаціях Г. Касьянова, А. Киридон, Г. Корж, В. Кулика, Л. Нагорної, М. Рябчука, Ю. Шаповала та інших. Розгляд історичної пам'яті як дискурсивної конструкції здійснено в комплексній монографії Л. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» [3]. Конструктивістська візія феномену історичної пам'яті була властивою для конференції «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» [4]

У цій статті ми розглянемо проблеми, пов'язані із осягненням історичної пам'яті у її зв'язку із національними інтересами України, спираючись на підходи, вироблені в межах постструктуралістської теорії дискурсу. Остання розглядає як дискурсивні не лише мовні феномени, але і всі соціальні явища [5, с. 67]. Відповідно, в рамках такого підходу і національні інтереси України, й історична пам'ять можуть бути піддані аналізу як окремі, самостійні дискурси, сформовані навколо єдності тематики.

Як зауважує Л. Нагорна, «історична пам'ять – це насамперед мовномисленнева система, яка цілком підпадає під поняття дискурсу і, в свою чергу, входить у систему різних дискурсів – наукових, політичних, культурних і цілого ряду інших» [3, с. 29]. Одним із таких дискурсів і є дискурс національних інтересів України.

Що означає визнання дискурсійності історичної пам'яті та національних інтересів? У першу чергу, це визнання їхньої лінгвістичної природи. Історична пам'ять існує як текст і тільки через мову можна досягнути до значень, які її складають. Національні інтереси є вербальною конструкцією, яку домовлено застосовувати для позначення стратегічного цілепокладання для того чи іншого державного утворення, уявлень про належне і необхідне для його збереження, існування, розвитку, конкуренції з іншими подібними.

Визнання дискурсивності феномену означає також визнання його відносності, нестійкості, умовності, плинності. Тобто, поняття, концепти, означуючі, що охоплюються цими дискурсами, можуть змінювати свої значення, статусність, характер співвідношення з іншими, зрештою, втрачати актуальні позиції та випадати із дискурсу в поле дискурсивності. Навіть більш виразною видається ця особливість у випадку присутності проблематики історичної пам'яті в дискурсі національних інтересів. Скажімо, у практиках політики примирення з іншими державами. Для України таким прикладом стало співробітництво із Польщею, коли окремі проблеми історичних взаємин мали високу політичну актуальність і

потрапляли в контент національних інтересів України і від їх розв'язання значною мірою залежали обопільні міждержавні відносини. Спільні кроки сторін, направлені на розблокування спірних питань, їхня відповідна, неконфліктно налаштована політика пам'яті на тривалий період вивели із актуального контенту дискурсу національних інтересів України ці питання.

Якщо для досліджень історичної пам'яті логіка дискурсивності є близькою, спорідненою із процесом концептуалізації цього поняття, то у випадку з національними інтересами ситуація видається складнішою. Власне, через категорію «національний інтерес» часто прагнуть зафіксувати своєрідну вищу істину, нездоланну авторитетну настанову, яка перебуває поза діапазоном досягнення критичного переосмислення.

Однак і у випадку із дискурсом історичної пам'яті знайдеться чимало тверджень, спрямованих на оскарження її релятивної природи. Власне, тлумачень самого феномену або його окремих елементів на есенціалістській основі.

Наприклад, така конструкція, як «історична правда», гіпостетизує можливість та необхідність певних непорушних відомостей про минуле, історії «як вона була насправді». Український історик Ігор Гирич описує два розуміння цієї категорії: «Перший – відповідність описуваних у праці подій, явищ, фактів справжнім подіям минулого, зафіксованим в об'єктивних архівних джерелах – документах доби, – та у друкованих матеріалах цієї доби. Другий – відповідне до правди трактування й інтерпретування історичних подій, осіб і явищ, яке має брати до уваги полярні, залежно від ідеологічних уподобань, погляди та розуміння епохи, про яку пише автор, не допускаючи приховування «невигідних» документальних матеріалів, які не вписуються в концептуальну канву дослідження» [6].

Однак в обох розуміннях присутні означуючі, які не можуть бути константами. В першому – це «справжні події минулого». Навіть посилання на документальне підтвердження не спростовує можливості зміни тлумачення «справжньої події» – чи через залучення свідчень

нових джерел, чи через реінтерпретацію вже наявних. Ми можемо говорити радше про сталу конвенцію щодо розуміння тих чи інших подій як «справжніх», однак при цьому мати на увазі, що така конвенція скінченна в часі – має свій початок, умови досягнення, потенціал оскарження, завершення.

У тлумаченні другого розуміння таким хитким означуючим є, власне, «правда», яке теж передбачає дискурсивну фіксацію і може змінювати свої значення.

Власне й сам цитований вчений визнає, що ані перше, ані друге розуміння «історичної правди» «не є цілком можливе для досягнення», бо «будь-яка писана історія – це не стільки те, що дійсно відбувалося в минулому, скільки уявлення автора про те минуле» [6].

Ще більш виразно дискурсивна природа виявляється в понятті «історична справедливість», яка привносить у дискурсивний простір юридичні акценти. Це поняття конотується переважно із процесом відновлення (і в такому звучанні часто потрапляє у смислове поле дискурсу національних інтересів). Саме введення цього означуючого в активні дискурси означає позначення конфліктної позиції – до справедливості та необхідності її відновлення з посиланням на аргументацію з минулого апелює переважно сторона, яка має претензії до наявного стану речей, вважає його невідповідним оптимальному.

Також ствердження дискурсивного змісту національних інтересів та історичної пам'яті означає визнання їх як соціальної і політичної, зокрема, креативності. Історична пам'ять не стільки відображає якісь явища, факти, процеси, що були в минулому, а творить уявлення про них, їх сприйняття, ставлення до них, ідентичності на цій основі, спонукає до дій у теперішньому часі. Історична пам'ять конструє сучасні соціальні і політичні відносини та ідентитети. Такі самі креативні функції дискурс національних інтересів (у міру своїх можливостей) відіграє стосовно ідентичності української держави, людської спільноти, яку охоплюють її територіальні і юридичні межі, окремих груп та індивідів, що до неї входять.

Тут важливо, нарешті, звернути увагу на відмінності у, так би мовити, темпоральній гравітації обох дискурсів: дискурсу національних інтересів характерні виразні орієнтації на майбутній час, тоді як для дискурсу історичної пам'яті, природно, – на час минулий. Отже, включення до дискурсу національних інтересів моментів дискурсу історичної пам'яті означає сполучення цих часових орієнтацій. Це може означати як компліментарну взаємодію, коли, скажімо, інтерпретації національних інтересів вдало доповнюються аргументацією із минувшини, але може й викликати і дисфункції, коли в означеннях національних інтересів втрачається горизонт майбутнього через надмірний тягар ретроспективних рефлексій.

Нарешті, визнання дискурсивності національних інтересів та історичної пам'яті також означає, що їх дослідження на основі методологічного інструментарію традиційних суспільних теорій мають обмежену продуктивність. Ми не прагнемо абсолютизувати дискурсологічний підхід, видаючи його за єдино правильний для пізнання історичної пам'яті та національних інтересів. Ми тільки наголошуємо, що інтерпретація цих феноменів як дискурсів відкриває ширші пізнавальні можливості.

Що дозволяє так говорити? Передусім те, що аналіз дискурсу має яскраво виражений критичний імператив. Тоді як традиційні теорії часто шукають пояснення в наративах, які оперують досліджуваними категоріями, то для теорій і практик аналізу дискурсу властиво оскаржувати всі очевидності та інтерпретації, які будуються на ґрунті їх визнання. Деконструкції тверджень, які наповнюють дискурси національної пам'яті та національних інтересів України, простори їх перетинання, не є самоціллю дослідника. Завдяки таким операціям, через оскарження претензій того чи іншого твердження на істинність, через проблематизацію «очевидного» можна виявити складні процеси боротьби за значення, які відбуваються між різними дискурсами, а також конвенції, осадкові дискурси, наслідки гегемоній – відносно сталі фіксації значень.

Наприклад, у період особливої інтенсифікації євроатлантичної інтеграції України (аж до постановки питання про окреслені в часі перспективи вступу) моментом дискурсу національних інтересів був рівень підтримки такої перспективи громадською думкою/суспільством/ громадянами України. Конкуруючі дискурси концентрували свою увагу на результатах соціологічних опитувань, де ставилося це питання, і активно інтерпретували їх результати. Оскільки рівень підтримки ніколи не був більший, ніж третина опитаних, увагу інтерпретаторів привертав високий рівень негативного ставлення до вступу України в НАТО і те, що основний масив антипатиків концентрувався на Сході та Півдні країни. Попри різні системи оцінок і аргументації і в дискурсі прибічників євроатлантичної інтеграції України, і в дискурсі їх противників, і в відносно відсторонених дискурсах (зокрема, медійних) одним із головних було пояснення саме із дискурсу історичної пам'яті. Хоча воно і по-різному означувалося (в одному випадку на кшталт як збереження стереотипів часів «холодної війни» або «образу ворога в радянській свідомості», а в іншому – як «прагнення зберегти традиції дружби із російським народом» і т.п.), однак таким чином підтримувалася конвенція, що саме переживання минулого є одним із впливових чинників несприйняття ідеї членства України в НАТО громадянами нашої країни. Така солідарність викликає запитання і мусить ставитися під сумнів під час дискурс-аналітичного дослідження. Зокрема, може спостерігатися проблематичність за такими напрямками: чи насправді НАТО бачиться антагонізмом Росії саме через історичну пам'ять?, чи насправді відбувається в цьому випадку ідентифікація НАТО як безпекового союзу країн Європи і Північної Америки чи лише як організації, на чолі якої стоїть США?, з якими іншими ідентичностями взаємодіють ідентичності антипатиків НАТО?, як розуміється ними вступ України до Альянсу?, що вони розуміють під Україною? і т. ін. Це далеко не вичерпний і доволі приблизний ряд питань, які можуть виникнути в процесі реконструкції усталеного згаданого твердження. Відповіді

на них, постановка нових здатні не тільки дати повніші уявлення про особливості феномену несприйняття ідеї членства України в Північноатлантичному альянсі, але і виявляти наявні лінії боротьби навколо цього питання, боротьби, вплив якої на ситуацію може бути набагато глибшим, ніж може здаватися на початках.

Дискурси національних інтересів та історичної пам'яті хоча і можуть розглядатися як самостійні, однак їх не можна аналізувати як самодостатні, закриті структури, і в тому числі і значною мірою, з огляду на їхню взаємодію. Їхні перетинання можна спостерігати в кількох основних площинах:

- коли звертання до арсеналу історичної пам'яті виступає легітимізаційним інструментарієм для обґрунтування тих чи інших тлумачень національних інтересів України;

- коли відбуваються інтерпретації політики пам'яті через звертання до образу національних інтересів;

- коли український дискурс історичної пам'яті перетинається з дискурсами історичної пам'яті інших народів, з політиками пам'яті інших держав;

- коли Україна присутня в дискурсах історичної пам'яті, історичних політиках інших держав, їхніх політичних інституцій;

- коли звертання до проблематики історичної пам'яті здатні викликати мікросоціальні конфлікти, які можуть оцінюватися як загрози національним інтересам України (наприклад, ефект «розколу України», стимулюючи відцентрові тенденції на різних рівнях – від ціннісних розмежувань до настанов прямої політичної дії).

Далеко не завжди зв'язок двох дискурсійних формацій очевидний і виразно проглядається. В першу чергу, це пояснюється формальною відстороненістю проблематики історичної пам'яті від цілепокладання, традиційного тематизування дискурсу національних інтересів. З іншого боку, дискурс національних інтересів, поєднуючи водночас високу аморфність з високою абсорбативністю, здатен утримувати в галузі дискурсійності величезний масив проблематики.

Для політичної аналітики, для державної політики вкрай важливим є відстеження траєкторій номінування в дискурсі національних інтересів України, встановлення закономірностей та тенденцій, зрештою, розробка прогностичних моделей у цьому контексті.

Крім взаємних перетинань та взаємодій, дискурси національних інтересів та історичної пам'яті, характер і зміст практик означення в їхніх межах і, відповідно, їх вплив на політику залежить від тиску на них гегемонічних дискурсів. Власне, в умовах сучасної України такі претензії виявляє складна комунікаційна конструкція, яку з деякою умовністю та спрощенням можна назвати дискурсом популізму. Якщо стисло, її суть полягає у постулюванні простих, власне дихотомічних, схем для інтерпретації суспільних процесів та радикалізації процедур спустошення означуючих інших дискурсів. Головна особливість популістської гегемонії в тому, що вона є в певному сенсі паразитарною по відношенню до інших дискурсійних систем – популізм не має своєї, так би мовити, ідейної платформи, а волюнтаристськи експлуатує інші, часто їх змішуючи, часто фрагментуючи. Загалом, популізм, скоріш, не закріплює якісь певні, лише йому властиві, значення, а радше правила, процедури, технології означуючих практик. Е. Лаклау називає цю рису популізму «особливим способом артикуляції соціального, політичного чи ідеологічного змісту» і вважає, що така форма артикуляції, не залежно від змісту, здатна чинити структурні ефекти [7, с. 34]. У випадку взаємодії дискурсів історичної політики та національних інтересів такими структурними ефектами є їх часткова дифузія із наступним «знеціненням» зачеплених нею артикуляцій, значень, тем, переведення їх у поле домінуючого спекулятивного використання. Тиск популізму, з одного боку, суттєво спрощує взаємодію дискурсу національних інтересів України та дискурсу історичної пам'яті, але, з іншого боку, радикалізує їхній контент через асолютизацію схем протистояння «ми – вони», «свій – чужий», «друг – ворог» тощо.

Висновки

Для української політики початку другого десятиліття ХХІ ст. чинник історичної пам'яті перетворюється в один із найбільш важливих для самовизначення. Вже ближчим часом може виявитися, чи стане він надійним підмурівком суспільного поступу, чи, навпаки, ще одним із руйнівних детонаторів. Цілком ймовірно, втім, залишається і ситуація невизначеності, коли дискусії навколо питань історичної пам'яті зберігатимуть чи, навіть, нарощуватимуть рівень інтенсивності, однак жодних окреслених наслідків з погляду стратегічних перспектив розвитку України не матимуть. Вивчення проблематики історичної пам'яті в контексті національних інтересів України на базі теорій дискурсу має серйозний потенціал своєчасних відповідей на ці питання.

1. Найєм М. Микола Левченко: «Свобода» – це пережиток минулого, відрізка початку 20 століття // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/25/6982236/>

2. Ашкеров А. Архаизация политики // Взгляд. Деловая газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vz.ru/opinions/2012/1/18/554468.html>

3. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

4. Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні. Сайт міжнародної конференції // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/conference.html>

5. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. и науч. ред. А.А. Киселёвой, – 2-е изд., испр. – Харьков: Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.

6. Гирич І. Чому потрібно переосмислювати минуле. Історична правда і міфи // Ігор Гирич. Історик України. Персональний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/Myths.html>

7. Laclau E. Populism: What's in a Name? // Populism and the Mirror of Democracy, edited by F. Panizza. – London, New York: Verso, 2005.